

ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВІДПОВІДНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

MEANS OF VERBALIZATION OF THE SEMANTIC CATEGORY OF CORRELATION IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Голтвеницька М.Г.,

orcid.org/0000-0002-3130-271X

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри українознавства

Харківської державної академії дизайну і мистецтв

У мові відображаються різноманітні відношення об'єктивної дійсності, з-поміж яких вичленовуються відношення відповідності, які розглядаються в лінгвістичному аспекті як семантична категорія. Автор пропонованої статті розглядає семантичну категорію відповідності, яка, попри її активне втілення в книжному й живому мовленні, не піддавалася детальному вивченню в українському мовознавстві.

Мета розвідки – з'ясувати сутність семантичної категорії відповідності і схарактеризувати основні засоби її вираження в сучасній українській мові. Із метою забезпечення об'єктивності висновків приклади були дібрані з текстів, котрі належать до різних жанрів і стилів.

Дослідник потрактує значення відповідності як залежність двох суб'єктів, що ґрунтується на їхньому узгодженому взаємному зв'язку, а також здійснює спробу схарактеризувати основні засоби її вираження в сучасній українській мові. До таких засобів учений відносить словотвірні (надання тій чи іншій лексемі питомого значення через її утворення за допомогою певних афіксів), морфологічні (оприявлення досліджуваної семантики через лексеми, що належать до різних частин мови), фразеологічні (вираження значення через синтаксично вільну сполуку – фразеологізм), граматицізовані (передавання відбувається за допомогою синтаксичних лексем) і синтаксичні (підрядне словосполучення, просте речення, безсполучникове складне речення різнофункціонального типу, складнопідрядне речення з підрядним відповідності) мовні засоби. Автор розвідки відзначає, що семантична категорія відповідності в сучасній українській мові може бути вербалізована засобами різних рівнів мови, однак межі між мовними рівнями, до яких належать ті чи інші засоби вираження досліджуваної категорії, не вирізняються непорушністю й чіткістю. З огляду на це вважаємо за доцільне говорити не про лексичний, словотвірний, морфологічний чи синтаксичний рівень репрезентації семантики відповідності, а про можливість її реалізації на їх перетині – лексико-словотвірний, лексико-морфологічний, лексико-синтаксичний рівні вияву.

Ключові слова: відношення об'єктивної дійсності, семантична категорія відповідності, вербалізація, мовний рівень, мовні засоби.

The language displays a variety of objective relations among which there is the correspondence relations that are considered linguistically as a semantic category. The author of the article considers the semantic category of correspondence which has not been studied enough in Ukrainian linguistics despite its active implementation in literary and live language.

The purpose of the paper is to find out the essence of the semantic category of correspondence and to characterize the main means of its expression in modern Ukrainian. For the objectivity examples are taken from texts of different genres and styles.

The researcher interprets the meaning of correspondence as a dependency of two subjects, based on their agreed interconnection and also attempts to characterize the main means of its expression in modern Ukrainian. The scientist believes that these are such means as word-formation (giving a particular specific meaning forming its means with certain affixes), morphological (acceptance of the studied semantics with lexemes belonging to different parts of speech), phraseological (expression of meaning with a syntactically free compound – phraseology), grammaticalized (transmission occurs using syntactic lexemes) and syntactic (subordinate word combination, simple sentence, non-conjunctive clauses of multifunctional type, clauses of manner) language means. The author of the research notes that the semantic category of correspondence in the modern Ukrainian language can be verbalized by means of different levels of language but the boundaries between language levels to which the means of expression of the studied category belong are not indistinguishable. For this reason we consider it advisable not to speak of lexical, word-formation, morphological or syntactic level of representation of the semantics of correspondence but of the possibility of its realization at their intersection that is lexical and word formation, lexical and morphological, lexical and syntactic levels of expression.

Key words: objective relation, semantic correspondence category, verbalization, language level, language means.

Постановка проблеми. У мові відображаються різноманітні відношення об'єктивної дійсності, в тому числі й відношення відповідності, які розглядаються в лінгвістичному аспекті як семантична категорія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному мовознавстві немало уваги приділяється вивченню семантичних чи семантико-граматичних категорій. Зокрема були розглянуті такі категорії: *авторизації* (В. Ригованова),

атрибутивності (Л. Островська), градації (Л. Марчук), інтенсивності дії (О. Попенко), модусу (М. Телека), оцінки (І. Онищенко), партитивності (О. Баранник), порівняння (О. Грипас), потенційності (О. Сікорська), спонукальності (О. Нарушевич-Васильсва), ствердження (О. Гурко), темпоральності (С. Романюк), умови (А. Малявін) та інші. Однак категорія відповідності не знайшла належного висвітлення в розвідках вітчизняних лінгвістів. Є лише поодинокі праці зарубіжних науковців (Т. Дмитрієва, І. Захарова) і стаття української дослідниці граматики Р. Христіанінової [11], у якій удокладнено розглянуті тільки синтаксичні засоби реалізації категорії відповідності й обійдені увагою всі інші засоби її оприядження.

Постановка завдання. Незважаючи на представленість на всіх мовних рівнях (*У мовленні за відповідного комунікативного завдання єдина синтаксична структура складного речення може поділятися на декілька висловлень* (Т. Спільник); *Метод кількісних підрахунків сприяє отриманню достовірних і точних висновків, осягненню квантитативних параметрів аналізованих феноменів* (Л. Меркотан); *Насправді національне дійсно міфічне, але міфічне в іншому сенсі, у тому, що надаємо ми цьому слову слідом за Лосєвим* (Із підручника); *Кабінки закриті, як годиться, – нічого не видно, голосуй, як хоч!* (О. Забужко); *Метод застосовується відповідно до принципу субсидіарності* (А. Сбруєва); *Згідно із загальнопоширеною версією, «лихоманки», «лихорадки» – істоти жіночої статі* (Л. Савченко); *Чим далі ти подвигнешся в своїй роботі, тим більше діставатимеш за неї* (М. Дочинець); *Добрій початок – половина діла* (Із фольклору) тощо), семантична категорія відповідності не піддавалася детальному дослідженню в такому річищі, що й зумовлює актуальність її вивчення.

Мета нашої розвідки – з'ясувати сутність семантичної категорії відповідності і схарактеризувати основні засоби її вираження в сучасній українській мові. З метою забезпечення об'єктивності висновків приклади були дібрані з текстів, які належать до різних жанрів і стилів.

Виклад основного матеріалу. Дослідники відзначають, що зміст відношення відповідності розкривається за допомогою слів «співвідношення», «узгодженість» і «рівність», а послідовне тлумачення цих слів дозволить виявити лінгвістично суттєві ознаки відношення відповідності, на основі яких виводиться таке узагальнене його визначення як мовної семантичної категорії: «Відповідність – це таке відношення між

суб'єктами, котрі мають схожі ознаки, яке оцінюється суб'єктом-реципієнтом як струнка, злагоджена, гармонійна їх єдність» [2, с. 7]. Однак дозволимо собі не погодитися із твердженням, що відношення відповідності встановлюється тільки між «суб'єктами, що мають схожі ознаки», адже у складних синтаксичних конструкціях типу «Корова у дворі – харч на столі» (Із фольклору) діють два суб'єкти *корова – харч*, які не виявляють ознак подібності, але при цьому кожен із них виступає компонентом симетричної бінарної пари, що несе значення відповідності: є корова, відповідно – є харч. Або в реченні «Державний службовець повинен уміти спілкуватися українською мовою на засадах соціальної та міжособистісної етики, моделюючи комунікативну поведінку відповідно до стратегій і ситуацій у роботі з різними групами населення» (Із документа) відношення відповідності встановлюється між позиціями *поведінка – стратегія – ситуація*, але ж ідеться не про їхню схожість, а про їхню співвідносність, корелятивність, взаємозалежність. Отже, враховуючи лексичне значення іменників *відповідність* – «узгодженість між чим-небудь» [3, с. 621], *узгодженість* – «надання відповідності до чого-небудь» [10, с. 405] і *співвідношення* – «взаємне відношення, взаємний зв'язок, взаємна залежність різних величин, предметів, явищ» [9, с. 516] (*рівність* як один із варіантів вияву *однаковості* до уваги не беремо, оскільки ця ознака, як ми щойно довели, не є визначальною), розглядаємо *відповідність* як *залежність двох суб'єктів, яка ґрунтується на їхньому узгодженому взаємному зв'язку*. Підтвердженням слушності такого пояснення є тлумачення категорії відповідності Р. Христіаніною: «категорія відповідності <...> вказує на характер події або явища, що узгоджується <...> з певним наслідком» [11, с. 303].

Семантична категорія відповідності як складник змісту лінгвістичних одиниць може реалізуватися на різних рівнях мови. Однак межі між мовними рівнями, до яких належать ті чи інші засоби вираження досліджуваної категорії, не можна назвати чіткими й непорушними. З огляду на це вважаємо за доцільне говорити не про лексичний, словотвірний, морфологічний чи синтаксичний рівень репрезентації семантики відповідності, а про можливість її реалізації на їх перетині – лексико-словотвірний, лексико-морфологічний і так далі. Розглянемо детальніше кожен із них.

Так, вияв семантики відповідності можливий на суміжному поєднанні *лексичного і словотвірного* рівнів: та чи інша лексема набуває значення відповідності у процесі свого утворення.

Підтвердженням цього є приклади застосування таких словотвірних засобів: *правильний* – «який відповідає встановленим правилам, нормам» [7, с. 503]: Для **правильного** розуміння алюзії необхідно виявити конкретний алюзивний факт (Л. Меркотан); *нормативний* – «який відповідає нормативу» [6, с. 443]: Документи, котрі загалом складають **нормативну** документацію, містять вимоги безпеки, правила, загальні принципи, характеристики, які стосуються визначених видів діяльності або їх результатів і доступні широкому колу споживачів (Із підручника); *стандартний* – «який відповідає стандарту» [9, с. 645]: Експертна панель спеціально призначена для оцінювання відповідно до **стандартних** процедур (М. Сбруєв); *унормований* – «який відповідає встановленим нормам, стандартам» [10, с. 452]: Літературна мова – це **унормована**, відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей (Із підручника); *унормування* – «приведення у відповідність до певної норми, стандарту» [10, с. 452]: На сучасному етапі розвитку соціально-економічної термінології першочергової ваги набули теоретико-прикладні проблеми **унормування** (Т. Дячук); *унормувати / унормувати* – «робити таким, щоб відповідав певній нормі, стандарту» [10, с. 452]: Профспілки планують **унормувати** механізм отримання страхувальником даних про страховий стаж (Із журналу); *урівноважувати / урівноважити* – «доводити до відповідності з чим-небудь»: Якщо добре щось **урівноважити**, виникне ілюзія балансу (Із підручника) і так далі.

Передавання семантики відповідності за допомогою слів, які належать до різних частин мови, підтверджує поєднання лексичного й морфологічного рівнів. Так, вербалізаторами значення відповідності можуть бути такі лексеми, які об'єднуються в певні синонімічні ряди:

– дієслова: *відповідати* – «бути відповідним чому-небудь» [3, с. 620]: Фразеологізми за своїм значенням **відповідають** слову (Д. Ужченко); *узгоджуватися* – «характеризуватися відповідністю до чого-небудь» [10, с. 406]: Зміст цієї книги та її наука цілком **узгоджуються** із вченням святої Церкви (І. Возняк), *координувати* – «погоджувати щось відповідно до певних вимог» [5, с. 278]: Рада національної безпеки й оборони України **координує** та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці (Із документа); *гармоніювати* – «бути у відповідності з ким-, чим-небудь» [4, с. 33]: Костюм і краватка **гармоніюють** за кольором (З усного мовлення);

– прикметники: *відповідний* – «який перебуває у відповідності з чим-небудь» [3, с. 620]: Деякі ойконіми, пов'язані з історією України, покликані актуалізувати інформацію про **відповідні** події минулого (І. Хлестун); *достовірний* – «такий, що відповідає істині» [4, с. 388]: Одержання науково **достовірних** результатів розгляду самого феномена складності форми й змісту в поетичному тексті (О Семенець); *гармонійний* – «який перебуває в чіткій відповідності з чим-небудь» [4, с. 33]: Довершеність форми проповіді досягається через **гармонійне** поєднання чіткості й точності з «пишністю» фрази (В. Яригіна); *належний* – «який потрібний, необхідний; відповідний» [6, с. 117]: Симеон, котрий очікував приходу Спасителя, мав **відповідні** чесноти – слово «праведний» означає, що він мав їх у **належному** ступені (І. Возняк); *пропорційний* – «який ґрунтується на дотриманні правильного співвідношення між чим-небудь» [8, с. 260]: Об'єднаний представницький орган для укладення колективного договору створюється на засадах **пропорційного** представництва (згідно з кількістю членів кожної первинної профспілкової організації) (Із документа); *узгоджений* – «якому надано відповідності до чого-небудь» [10, с. 405]: Чи **правильно узгоджений** підмет із присудком у реченні «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» видавалося на Україні багато разів? (Є. Чак);

– прислівники, утворені від щойно наведених прикметників: *відповідно* (Якщо ж, наприклад, ім'я героя Зот викликає позитивні емоції, то й **оказіоналізм** зотенята, **відповідно**, має позитивне оцінювання значення (Т. Юрченко)); *гармонійно* (Треба знайти спосіб **гармонійно** пов'язати і разом унапрямити до Бога всі ділянки нашого життя і творчості (І. Возняк)); *достовірно* (Інша послідовність у тексті (імператив → індикатив) у багатьох поезіях I періоду творчості Є. Маланюка являє так званій імператив Творіння, який детермінує реальність не ймовірно, а **достовірно**, подібно до божественної волі (О. Семенець)); *належно* (Людина любить дивитися в дзеркало, захоплюватися і втішатися своєю красою, чепурити себе, аби **належно** виглядати, але не бажає заглядати в дзеркало свого сумління і свого серця (І. Возняк)); *пропорційно* (Сезонним працівникам, а також тимчасовим працівникам відпустка надається **пропорційно** до відпрацьованого ними часу) (Із документа));

– іменники: *відповідність* – «узгодженість між чим-небудь» [3, с. 621]: Основним законом літературної ономастики вони називають «закон трьох **відповідностей**» (І. Хлестун);

узгодженість / узгодження – «надання відповідності до чого-небудь» [10, с. 405]: *Ще раніше, на початку війни, Іван Якович заснував комітет з допомоги українським біженцям зі східної Галичини та Буковини, пораним воякам-українцям та військовополоненим – добре було б якось спільно та з узгодженням із посольством діяти* (І. Корсак); *координація* – «погодження, зведення до відповідності» [5, с. 278]: *Це покращить координацію рухів і зору* (Г. Смолі); *гармонія* – «поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей» [4, с. 33]: *В особистості самого Шевченка він бачить таку саму багатоголосу гармонію* (О. Семенець); *достовірність* – властивість за значенням «такий, що відповідає істині» [3, с. 388]: *Полісиндетон й анафора організують ритм висловлення, сугестують його вагомність і достовірність, забезпечують зв'язність, розширюючи тим самим емотивну виразність проповіді* (В. Яригіна).

Функціонування в мові граматицізованих засобів, за допомогою яких передається відношення відповідності, засвідчує можливість поєднання лексичного і синтаксичного рівнів. До таких засобів належать синтаксичні лексеми (термін О. Падучевої) *відповідно до, згідно з, слідом за, за* (кимось або чимось), які мають індивідуальні синтаксичні властивості: *Кожен захищає своє життя – відповідно до свого характеру, своїх понять і вартостей* (Є. Сверстюк); *Згідно з американськими стандартами, військовий має гарантію потрапити до лікаря протягом 1 години після поранення* (А. Рінгіс); *Твій Гете геніально вгадав пришесть гомункула в земний світ, але помилився стихією його народження, вважаючи слідом за древнім греком Фалесом і середньовічним алхіміком Феофастом Парацельсом, що це повинен бути вогонь, а насправді це вода, волога, предвічний сік Землі, з якого походить усе живе* (П. Загребельний); *Самостійна робота студента є однією з форм організації навчання, основною формою оволодіння навчальним матеріалом у вільний від обов'язкових навчальних занять час за розкладом* (М. Зубок); *[Більш фундаментальна, більш широка та міцніша форма – культурний націоналізм. Е. Геллнер загалом уважає націоналізм культурним феноменом]. За його витонченим визначенням, націоналізм насамкінець – це «течія, що прагне поєднати культуру й державу, забезпечити культуру своїм власним політичним дахом, і до цього ж не більше, ніж одним»* (Л. Левчук) та інші. Підтвердження можливості вираження відповідності такими засобами знаходимо у І. Вихованця [1, с. 155 – 156].

Ще одним підтвердженням того, що лексичний і синтаксичний рівні перемижуються, є той факт, що носієм значення відповідності може бути фразеологізм як вільна синтаксична форма: *до снаги* – «який відповідає фізичним, духовним можливостям кого-небудь» [13, с. 836]: *[Вважається, що змагання – це завжди щось добре, адже вони виявляють у людях найкращі риси]. Однак це стосується лише тих, кому до снаги забути про змагання* (Ф. Найт); *до лиця* – «щось відповідає становищу, характерові, поведінці тощо кого-небудь» [12, с. 431]: *Біля крамниці готового одягу Степан роздивлявся на костюми з таким виглядом, ніби йому тільки треба було вибрати котрийсь собі до лиця, з гарного матеріалу та добре пошитий* (В. Підмогильний); *як годиться* [12, с. 179] або *як личить* [12, с. 432] – «відповідно до звичаю»: *Відома супермодель Таумі Чорна Пантера Рембелл, як годиться, живе бурхливим зірковим життям: гроші, скандали, коханці, коханки, – одне слово, богема* (В. Лис); *Паровоз строго, діловито, як личить голові зібрання, простягає здоровенну жиливу руку металіста під газету й довго довбається, – мабуть, не може схопити тоненький папірець своїми товстими пучками* (В. Винниченко); *по силі / під силу* – «виконання певної роботи відповідно до своїх можливостей» [13, с. 803 – 804]: *Те, що неможливо у нас, людей, для Бога все під силу* (В. Серемчук); *іти в ногу* [12, с. 352] / *потрапити / потрапляти в ногу* [13, с. 683] – «діяти відповідно до якихось правил і вимог»: *Хоч у якихось галузях поступу племена та племінні об'єднання Північного Причорномор'я відставали од греків, але в суспільному розвитку <...> ішли майже в ногу з давніми греками* (І. Білик); *гладити за шерстю* – «робити щось відповідно до чийогось бажання» [12, с. 172]: *Власті – худоба така: обчистять і звелять за шерстю гладити* (Р. Андіяшик) та інше.

На синтаксичному рівні категорія відповідності реалізується за допомогою таких синтаксичних утворень:

– словосполучення: *податок на прибуток* – «податок, який платять фізичні чи юридичні особи відповідно до того, який прибуток вони отримують»: *У звіті про пільги відображається сума податку на прибуток, яка не сплачена до бюджету у зв'язку з отриманням податкових пільг* (Із журналу) та інші;

– прості речення: *На готівковому сегменті середньоденні обсяги пропозиції іноземної валюти збільшилися на 39,7% при зменшенні попиту на 56%* (М. Зубок) – збільшення пропо-

зиці іноземної валюти відповідає зменшенню попиту; *При збільшенні мас взаємодіючих тіл гравітаційна взаємодія між ними посилюється і, притому, пропорційно масам обох тіл* (Із підручника) – гравітаційна взаємодія між тілами посилюється відповідно до збільшення маси взаємодіючих тіл; *Із кожним ударом серця слабне пульс* (В. Серемчук) – пульс слабне відповідно до кожного удару серця тощо;

– безсполучникові складні речення: *Менше нас – менший глас* (Із фольклору); *Легко прийшло – легко пішло* (Із фольклору); *З поганої трави – погане й сіно* (Із фольклору); *Посієш вчасно – вродить рясно* (Із фольклору) та інші;

– складнопідрядні речення, в яких між головною і підрядною частинами розгортаються семантико-синтаксичні відношення відповідності: *Ступінь стійкості природних систем тим вищий, чим більшою є їхня внутрішня різноманітність* (О Семенець); *Чим більше фразеологізми втрачають особливості слова, тим ціліснішим є їх функціональне значення* (Н. Бабич); *Що далі ішов, то все повільніше* (І. Багрянний); *Чим відоміший текст, тим частіше він цитується* (О. Калита) тощо. Р. Христіанінова визначає складнопідрядні речення відповідності як базовий засіб реалізації досліджуваної категорії [11, с. 303].

– складнопідрядні речення зі значенням відповідності корелюють із простими й безсполучниковими реченнями цієї самої семантики, порівняйте: *При збільшенні темпу довірчий інтервал на цих ділянках стає вужчим* (О. Іщенко) – *Чим більший темп, тим вужчий довірчий інтервал на цих ділянках*; *Біля кожного вагона – щетина багнетів* (І. Багрянний) – *Що не вагон, то щетина багнетів*; *Дальше в ліс, більше дров* (Із фольклору) – *Чим далі в ліс, тим більше дров*.

Висновки. Отже, носіями семантики відповідності виступають словотвірні (надання тій чи іншій лексемі питомого значення через її утворення за допомогою певних афіксів), морфологічні (оприявлення досліджуваної семантики через лексеми, які належать до різних частин мови), фразеологічні (вираження значення через синтаксично вільну сполуку – фразеологізм), граматикалізовані (передавання відбувається за допомогою синтаксичних лексем) і синтаксичні (підрядне словосполучення, просте речення, безсполучникове складне речення різнофункціонального типу, складнопідрядне речення з підрядним відповідності) мовні засоби. Таким чином, семантична категорія відповідності в сучасній українській мові може бути вербалізована засобами різних рівнів мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
2. Захарова І. Категорія відповідності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Русский язык». Уфа, 1997. 20 с.
3. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка; 1970. Т. 1. 799 с.
4. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2. 550 с.
5. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.
6. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.
7. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 7. 724 с.
8. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8. 840 с.
9. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. 910 с.
10. Словник української мови: в одинадцяти томах / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. 658 с.
11. Христіанінова Р. Категорія відповідності/невідповідності в сучасній українській мові. *Записки з українського мовознавства*. 2019. Випуск 20(1). С. 298–307.
12. Фразеологічний словник української мови: у двох книгах / уклад. В. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1999. Кн.1. С. 1–528.
13. Фразеологічний словник української мови: у двох книгах / уклад. В. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 529–984.